

รายงานผลการสำรวจ “ผลกระทบทางเศรษฐกิจ-สังคมของโควิด-19 ต่อครัวเรือนเกษตรกรรายย่อย ในชุมชนเกษตรกรรม”

ความนำ

รายงานการสำรวจจัดทำขึ้นโดยหน่วยปฏิบัติการวิจัยชาวนาร่วมสมัย สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย มูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน มูลนิธิชีววิถี สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา กลุ่มจับตาปัญหาที่ดิน และเครือข่ายเกษตรกรรมยั่งยืน โดยได้รับการสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.) เก็บข้อมูลระหว่างวันที่ 17-26 พฤษภาคม 2563 โดยแบบสำรวจจำนวน 1,002 ชุด จำนวน 15 จังหวัด 5 ภูมิภาค โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อให้เห็นถึงผลกระทบของโควิด-19 ต่อครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยต่อมิติทางเศรษฐกิจ สังคม และสุขภาพ การปรับตัวแสวงหา และการเข้าถึงมาตรการการเยียวยาและฟื้นฟูจากรัฐ

ตารางที่ 1 แสดงการกระจายแบบสำรวจตามภูมิภาคต่างๆ

ภาค	จำนวน	ร้อยละ
กลางและตะวันออก	360	28.0
เหนือ	270	26.9
ตะวันออกเฉียงเหนือ	300	29.9
ใต้	152	12.2
รวม	1002	100.0

ลักษณะพื้นฐาน

การสำรวจได้แบ่งตามลักษณะพื้นที่ชุมชนคือ ชุมชนใกล้เมือง (กิ่งเมือง-กิ่งชนบท) ร้อยละ 23.6 ชุมชนชนบท ร้อยละ 62.5 ชุมชนห่างไกลจากเมือง (ชุมชนบนดอย ฯลฯ) ร้อยละ 14.0 และแบ่งประเภทชุมชนตามลักษณะพืชหลัก คือ ชุมชนชาวนา ร้อยละ 54.4 ชุมชนพืชเชิงพาณิชย์ ร้อยละ 29.0 (ได้แก่ ยางพารา ปาล์มน้ำมัน อ้อย ข้าวโพด มันสำปะหลัง หรืออื่น) และ ชุมชนสวนผัก/ผลไม้ ร้อยละ 16.6

ตารางที่ 2 แสดงประเภทชุมชนจำแนกตามลักษณะพื้นที่

ลักษณะชุมชน	จำนวน	ร้อยละ
1.ชุมชนใกล้เมือง (กิ่งเมือง-กิ่งชนบท)	236	23.5
2.ชุมชนชนบท	636	62.5
3.ชุมชนห่างไกลจากเมือง	140	14.0
รวม	1002	100.0

ตารางที่ 3 แสดงประเภทชุมชนจำแนกตามลักษณะพืชหลัก

ลักษณะชุมชน	จำนวน	ร้อยละ
1.ชุมชนชานา	545	54.4
2.ชุมชนพืชเชิงพาณิชย์	291	29.0
3. ชุมชนสวนผัก ผลไม้	166	16.6
รวม	1002	100.0

ข้อมูลพื้นฐานด้านการผลิต พบว่า ครั้วเรือนผู้ตอบแบบสำรวจ มีที่ดินเฉลี่ยของครั้วเรือนคือ 22.23 ไร่ ครั้วเรือน เป็นครั้วเรือนเกษตรกรขนาดเล็ก มีที่ดิน 0-5 ไร่ ร้อยละ 16.0 และส่วนใหญ่มีที่ดิน จำนวน 11-20 ไร่ (ร้อยละ 30.0) โดยมีครั้วเรือนที่มีที่ดินทำกินเป็นของตนเอง ร้อยละ 66.9 ครั้วเรือนที่ต้องเช่าที่ดินทำกิน ร้อยละ 33.1

ตารางที่ 4 แสดงการถือครองที่ดินของครั้วเรือน

ขนาดการถือครอง	ร้อยละ
0-5 ไร่	16.0
6-10 ไร่	20.4
11-20 ไร่	30.0
21-50 ไร่	26.9
51-100 ไร่	5.5
101 ไร่ขึ้นไป	1.2
รวม	100.0

ผลกระทบของโควิด-19 ต่อมิติเศรษฐกิจของครั้วเรือน

1. ผลกระทบต่อการผลิตทางการเกษตรของครั้วเรือน

โดยภาพรวม โควิด-19 ส่งกระทบต่อรายได้จากการผลิตของครั้วเรือนเกษตรกรรายย่อยทั้งการผลิตหลัก คือ ข้าว พืชพาณิชย์(อ้อย ยาง ปาล์ม มันสำปะหลัง ฯลฯ) ผักและไม้ผล จำนวนครั้วเรือนที่ตอบว่ารายได้ลดลง ร้อยละ 49.7 แต่พบว่าพืชหลักคือ ข้าว มันสำปะหลัง และอ้อย ได้รับผลกระทบน้อยกว่าพืชอื่นๆ เนื่องจากไม่ได้อยู่ในระยะเก็บเกี่ยวหรือเกี่ยวแล้ว ส่วนการผลิตพืชที่มีรายได้ลดลงคือ ยางพารา ส่วนผักผลไม้ และไม้ดอกที่ได้รับผลกระทบมากที่สุดคือ นาบัว สตรอเบอรี่ มะม่วง มังคุด

การผลิตเสริมก็ได้รับผลกระทบอย่างมากเช่นกัน กล่าวคือ มีจำนวนครั้วเรือนตอบว่าแหล่งรายได้จากพืชเสริมลดลง ร้อยละ 48.8 ส่วนรายได้จากการการแปรรูปและการประกอบการค้าขาย มีจำนวนครั้วเรือนตอบว่ารายได้ลดลง ร้อยละ 27.9 นอกจากนี้ พบว่า เกิดผลกระทบของโควิด-19 ต่อช่องทางการขายผลผลิตและผลิตภัณฑ์แปรรูปทางการเกษตรในทุกช่องทาง แต่ก็มีข้อสังเกตว่า มิติด้านเพิ่มขึ้นด้วยแม้สัดส่วนที่เพิ่มขึ้นจะไม่มากนักก็ตาม

ตารางที่ 5 แสดงผลกระทบต่อการผลิตทางการเกษตรและแหล่งรายได้ของครัวเรือน

แหล่งรายได้	เพิ่มขึ้น	เท่าเดิม	ลดลง	รวม
1.การผลิตหลัก (ข้าว พืชพาณิชย์ ไม้ผลและผักผลไม้)	5.1	41.2	49.7	100.0
2.การผลิตเสริม	2.1	49.1	48.8	100.0
3.การแปรรูปและการประกอบการค้าขาย	1.0	51.5	27.9	100.0
4. เงินส่งกลับจากสมาชิกในครัวเรือน	.9	51.5	47.9	100.0

ตารางที่ 6 แสดงผลกระทบของโควิด-19 ต่อช่องทางการขายผลผลิตและผลิตภัณฑ์แปรรูปทางการเกษตร

ช่องทางการขาย	เพิ่มขึ้น	เท่าเดิม	ลดลง	ไม่เคยใช้	รวม
1. ร้านค้าชุมชน/ตลาดชุมชน	0.8	5.5	21.2	72.5	100.0
2. ตลาดนัด/ตลาดเขียว	0.3	2.5	19.6	77.6	100.0
3. ตลาดออนไลน์	1.8	1.6	3.7	92.9	100.0
4. ขายให้พ่อค้าคนกลาง	2.6	19.6	33.4	44.4	100.0
5. ซุปเปอร์มาร์เก็ต, ห้างสรรพสินค้า	0.4	0.8	4.7	94.1	100.0
6. โรงงาน/แหล่งรับซื้อผลผลิตทางการเกษตร	0.4	8.5	17.4	73.7	100.0
7.ตลาดส่งออกต่างประเทศ	0.1	0.4	2.2	97.3	100.0

2. ผลกระทบต่อรายได้นอกภาคการเกษตร

การมีสมาชิกครัวเรือนทำงานนอกภาคเกษตร หรือนอกแปลงการผลิตของครัวเรือน เป็นหนึ่งในวิธีการกระจายความเสี่ยงด้านรายได้ของครัวเรือน การสำรวจพบว่า ครัวเรือนเกษตรกรรายย่อย ร้อยละ 61.9 ที่มีสมาชิกสมาชิกของครัวเรือนออกไปทำงานนอกภาคการเกษตร โดยมีสมาชิกในครัวเรือนอย่างน้อย 1-2 คนทำงานนอกภาคเกษตร (ดูตารางที่ 7) ผลการสำรวจ พบว่า ร้อยละ 12.7 ของครัวเรือนทั้งหมดมีสมาชิกครัวเรือนที่เคยทำงานนอกภาคเกษตร “ตกงาน” ในช่วงระหว่างโควิด-19 และ พบว่า ร้อยละ 14.9 ของครัวเรือนทั้งหมด(ร้อยละ 61.9) มีสมาชิกครัวเรือนที่ทำงานนอกภาคเกษตรมีรายได้ลดลงระหว่างโควิด 19 (ดูตารางที่ 8) (หรือกล่าวได้ว่า มีครัวเรือนที่มีสมาชิกตกงาน ร้อยละ 20.5 และมีครัวเรือนที่สมาชิกมีรายได้นอกภาคเกษตรลดลง ร้อยละ 24.1 ของจำนวนครัวเรือนที่มีสมาชิกหารายได้นอกภาคเกษตร)

ตารางที่ 7 แสดงสัดส่วนครัวเรือนที่มีสมาชิกที่ออกไปทำงานนอกภาคเกษตร

จำนวนสมาชิกครัวเรือน	ร้อยละ
ไม่มี	39.1
มี	61.9
จำนวน 1 คน	(33.8)
จำนวน 2 คน	(16.9)
จำนวน 3 คนขึ้นไป	(10.2)
รวม	100.00

ตารางที่ 8 แสดงผลกระทบต่อครัวเรือนที่มีแรงงานหารายได้นอกภาคเกษตร

ผลกระทบ	ร้อยละ*
1. ตกงาน	12.7
1 คน	(8.3)
2 คน	(2.8)
3 คนขึ้นไป	(1.6)
2. รายได้ลดลง	14.9
1 คน	(9.8)
2 คน	(3.9)
3 คนขึ้นไป	(1.2)

*หมายเหตุ จากครัวเรือนที่มีสมาชิกหารายได้นอกภาคเกษตรกรรม ร้อยละ 61.9

นอกจากนี้ ยังพบว่า แรงงานของครัวเรือนที่ออกไปหารายได้นอกภาคการเกษตรกรรมเดินทางกลับบ้านไม่มากนัก กล่าวคือ มีเพียงร้อยละ 4.1 ของครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยที่มีแรงงานเหล่านี้กลับมาบ้านในช่วงระหว่างโควิด-19 เท่านั้น ซึ่งเป็นเพราะเหตุผลต่างๆ คือ แรงงานเหล่านี้ยังรอโอกาสที่จะทำงานหลังสถานการณ์ดีขึ้น ผลมาจากมาตรการล็อกดาวน์ที่ห้ามการเคลื่อนย้ายเดินทาง ครอบครัวและตนเองไม่ต้องการกลับเข้ามาในชุมชนเนื่องจากจะถูกตำหนิว่าจะนำเชื้อโรคมารั่วสู่คนอื่น

ส่วนแผนชีวิตของแรงงานเหล่านี้ส่วนใหญ่ ร้อยละ 50 วางแผนจะกลับไปทำงานตามเดิมร้อยละ 17.7 วางแผนว่าจะหางานใกล้บ้านหรือชุมชน ร้อยละ 2.9 จะช่วยทำการเกษตรหรือค้าขายกับครัวเรือน

ตารางที่ 9 แสดงจำนวนสมาชิกที่ออกไปทำงานนอกภาคเกษตรและย้ายกลับมาอยู่บ้านย้ายกลับบ้านช่วงโควิด-19

จำนวน	ร้อยละ
1. ไม่มี	95.9
2. มี	4.1
จำนวน 1 คน	(2.9)
จำนวน 2 คน	(0.8)
จำนวน 3 คนขึ้นไป	(0.4)
รวม	100.0

ตารางที่ 10 แสดงการวางแผนชีวิตของแรงงานนอภาคเกษตรที่เดินทางกลับบ้าน

แผนชีวิต	ร้อยละ
กลับไปทำงานเมื่อสถานที่ทำงานเปิดตามปกติ	50.00
รอโอกาสให้พ้นช่วงวิกฤติและกลับไปทำงานเหมือนเดิม	14.7
หาอาชีพใหม่ในชุมชนหรือใกล้เคียง โดยอาศัยอยู่ที่บ้าน	17.7
กลับมาช่วยทำการเกษตรหรือประกอบการค้าขายของครอบครัว	2.9
ยังไม่แน่ใจ ยังไม่ตัดสินใจ	14.7
รวม	100.00

ในมิติผลกระทบต่อรายได้จากเงินส่งกลับจากสมาชิกในครัวเรือน ครัวเรือนที่ได้รับเงินส่งกลับจากลูกหลานที่เข้าไปทำงานในเมืองเกือบครึ่งหรือร้อยละ 48.5 รายงานว่าได้รับเงินส่งกลับที่ลดลง จำนวนเงินที่สมาชิกครัวเรือนส่งกลับบ้านในช่วงปกติคือ เฉลี่ยเดือนละ 5,309 บาท ในช่วงวิกฤติโควิด-19 ลดลงเหลือ เฉลี่ยเดือนละ 2,541 บาท หรือลดลง รวร้อยละ 52.1 ของรายได้ช่วงก่อนโควิด-19 โดยให้เหตุผลหลักๆ ได้แก่ ถูกเลิกจ้างเนื่องจากปิดกิจการ ถูกพักงาน ลดเวลาการทำงานและค่าจ้าง กลุ่มแรงงานย้ายถิ่นจึงต้องสำรองเงินไว้ใช้จ่ายส่วนตัวมากขึ้นในช่วงที่รายได้ลดลง ทำให้ส่งเงินกลับบ้านได้น้อย หรืองดการส่งเงินกลับบ้าน ในขณะที่กลุ่มที่ประกอบอาชีพค้าขายก็ไม่สามารถขายสินค้าได้ เนื่องจากการสั่งปิดห้างสรรพสินค้า และตลาดนัด รวมถึงมีออเดอร์สินค้าลดลง

ตารางที่ 11 แสดงการเปลี่ยนแปลงเงินส่งกลับบ้านของแรงงานนอภาคเกษตร : จำแนกตามลักษณะของชุมชน

การเปลี่ยนแปลงของเงินส่งกลับโดยเฉลี่ยต่อเดือน	ชุมชนชานนา	ชุมชนพืชเชิงพาณิชย์	ชุมชนสวนผักผลไม้	รวม
เพิ่มขึ้น	0.0	0.0	6.3	0.3
เท่าเดิม	64.1	25.0	25.0	51.2
ลดลง	35.9	75.0	68.8	48.5
รวม	100.0	100.0	100.0	100.0

ตารางที่ 12 แสดงการเปลี่ยนแปลงเงินส่งกลับบ้านของแรงงานนอภาคเกษตร
เปรียบเทียบช่วงก่อนและระหว่างโควิด-19

จำนวนเงินส่งกลับ เฉลี่ยบาทต่อเดือน	ชุมชนชานนา	ชุมชนพืชเชิง พาณิชย์	ชุมชนสวนผัก ผลไม้	รวม
ก่อนโควิด-19				
ค่าเฉลี่ย	5,252	5,175	6,533	5,309
SD	5,094	6,484	7,337	5,800
ระหว่างโควิด-19				
ค่าเฉลี่ย	2,571	2,287	3,733	2,541
SD	3,331	3,268	3,535	3,323

3. ผลกระทบด้านรายจ่าย

ด้านรายจ่ายของครัวเรือน ด้านค่าใช้จ่ายค่าไฟฟ้า (หมายเหตุ : เป็นค่าไฟฟ้าในเดือนเม.ย.2563 ซึ่งอยู่ในช่วงที่ยังไม่มีการช่วยเหลือค่าไฟฟ้า) และค่าใช้จ่ายเกี่ยวกับบุตรหลานเพิ่มขึ้นในสัดส่วนที่มากกว่าด้านอื่นๆ เนื่องจากนักเรียน นักศึกษา หยุดเรียนและกลับมาอยู่บ้านซึ่งต้องใช้อุปกรณ์ที่ใช้ไฟฟ้าเพิ่มมากยิ่งขึ้น และต้องใช้อุปกรณ์ที่เกี่ยวข้องกับ “การใช้ชีวิตออนไลน์” มากยิ่งขึ้น ส่วนค่าอาหารมีครัวเรือนร้อยละ 28.6 ตอบว่า ค่าอาหารในครัวเรือนเพิ่มมากขึ้น ค่าเฉลี่ยรายจ่ายต่อเดือนด้านอาหารก่อนโควิด-19 ราว 5,117 บาท ช่วงโควิด-19 เพิ่มขึ้นเป็น 5,356 บาทต่อเดือน หรือเพิ่มขึ้นราว ร้อยละ 4.6

ตารางที่ 13 แสดงการเปรียบเทียบรายจ่ายด้านต่างๆ ของครัวเรือน ก่อน-ระหว่างโควิด-19

ค่าใช้จ่าย	เพิ่มขึ้น	เท่าเดิม	ลดลง	รวม	ค่าเฉลี่ย (บ/ด)	
					ก่อนโควิด (บ/ด)	ระหว่าง โควิด
ค่าอาหาร	28.6	54.1	17.3	100.0	5117.08	5356.31
ค่าน้ำประปา	25.0	70.9	4.1	100.0	202.48	222.45
ค่าไฟฟ้า	38.0	32.2	29.8	100.0	768.57	991.89
ค่าโทรศัพท์ อินเทอร์เน็ต	10.5	87.9	1.6	100.0	599.69	619.95
ค่าใช้จ่ายในการลงทุนภาค เกษตร	11.1	73.5	15.4	100.0	12492.37	12357.65
ค่าขนส่งผลผลิต การเกษตร	2.0	79.2	18.8	100.0	2356.78	2207.42
ค่าใช้จ่ายเกี่ยวกับบุตร หลาน	36.0	44.1	19.9	100	3135.91	3669.34

4. ผลกระทบต่อด้านอาหารการกิน

ผู้ตอบแบบสำรวจแทนครัวเรือน ร้อยละ 45.4 เห็นว่า สถานการณ์ช่วงโควิด-19 กระทบบ้างพอสมควร และร้อยละ 40.7 เห็นว่า กระทบน้อยหรือไม่กระทบเลย มีเพียง ร้อยละ 13.9 เห็นว่า กระทบมาก ซึ่งอาจจะกล่าวได้ว่า ครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยไม่ค่อยได้รับผลกระทบจากโควิด-19 ในมิติด้านอาหารการกินมากนัก เนื่องจากยังพออาศัยแหล่งอาหารจากพืชและสัตว์ที่มีอยู่ในแปลงของครัวเรือน การปลูกผักกินเอง การพึ่งพาอาศัยกันในมิติวัฒนธรรมการแลกเปลี่ยนอาหารในชุมชน (ดูตารางที่ 15) และยังสามารถซื้ออาหารได้จากชุมชน เช่น ร้านค้าในชุมชน ตลาดนัดชุมชน ตลาดเขียวในชุมชน ฯลฯ การซื้ออาหารจากรถพุ่มพวงและรถเร่ขายของ ซึ่งพบว่า มีสัดส่วนเพิ่มขึ้นเช่นกัน (ดูตารางที่..16)

ตารางที่ 14 แสดงความคิดเห็นผลกระทบต่ออาหารการกินของครัวเรือน

ระดับผลกระทบ	ร้อยละ
1.กระทบมาก	13.9
2.กระทบบ้างพอสมควร	45.4
3.กระทบน้อยมากหรือไม่กระทบเลย	40.7
รวม	100.0

ตารางที่ 15 เปรียบเทียบการใช้จ่ายด้านอาหารของครัวเรือนจากแหล่งต่างๆ

แหล่งรายจ่าย	เพิ่มขึ้น	เท่าเดิม	ลดลง	รวม
1. การซื้ออาหารบริโภคจากชุมชน เช่น ร้านค้าในชุมชน ตลาดนัดชุมชน ตลาดเขียวในชุมชน	27.4	53.8	18.8	100.0
2. การซื้ออาหารจากตลาดในเมือง ตลาดเขียวในเมือง	13.8	50.4	35.8	100.0
3. การซื้อจากร้านสะดวกซื้อ ห้าง/ซูเปอร์มาร์เก็ตในเมือง	15.6	55.2	29.2	100.0
4. การซื้ออาหารผ่านร้านค้าออนไลน์				
4.1 ส่งผ่าน Kerry, SCG	12.0	79.3	8.8	100.0
4.2 ส่งผ่าน GRAB, Food Panda, Line Man	3.4	89.8	6.8	100.0
4.3 ซื้อผ่านร้านอาหารออนไลน์โดยตรง เช่น KFC, The Pizza	2.2	91.7	6.1	100.0
5. การซื้ออาหารจากรถเร่/รถพุ่มพวง	23.8	58.8	17.4	100.0
6. อาหารจากพืชและสัตว์ที่มีอยู่ในแปลงของครัวเรือน				
6.1 ข้าว	11.7	85.0	3.3	100.0
6.2 ผัก	14.7	79.2	6.0	100.0
6.3 ไข่ เนื้อสัตว์ และปลา	23.7	72.8	3.6	100.0
7.หาเก็บจากฐานทรัพยากร	8.0	76.8	15.1	100.0

ตารางที่ 16 แสดงการแสวงหาทางออกหรือรับมือด้านอาหารการกินของครัวเรือนเกษตรกรรายย่อย

การแสวงหาทางออก	ร้อยละ
1.การแลกเปลี่ยนอาหารการกินระหว่างเพื่อนบ้านทั้งใน-นอกชุมชน	18.3
2.ปลูกพืชผักบริโภคเอง เลี้ยงสัตว์	44.2
3.จำเป็นต้องใช้เงินเก็บมาซื้ออาหารมากขึ้น	35.7

(หมายเหตุ ตอบได้หลายข้อ)

ผลกระทบของโควิด-19 ต่อมิติการดูแลสุขภาพของสมาชิกในครัวเรือน

ในมิติด้านการดูแลสุขภาพของสมาชิกในครัวเรือน พบว่า ครัวเรือนส่วนใหญ่หรือเกือบทั้งหมด สามารถเข้าถึงหน้ากากอนามัย และ เจล/แอลกอฮอล์ล้างมือ กล่าวคือ ตัวแทนครัวเรือนตอบว่า มีหน้ากากใส่ และเจลล้างมือเพียงพอสำหรับตนเองและสมาชิกเมื่อออกนอกบ้าน ร้อยละ 97.0 และ 90.9 ตามลำดับ และครัวเรือนมีรายจ่ายสำหรับการซื้อเจล-หน้ากากอนามัย เฉลี่ย รวบรวม 613 บาทต่อเดือน

ส่วนความพร้อมด้านที่อยู่อาศัยเหมาะสมกับการเป็นที่กักของสมาชิกในครัวเรือน ตัวแทนครัวเรือนผู้ตอบร้อยละ 56.0 เห็นว่า มีความพร้อม ร้อยละ 27.3 ไม่มีความพร้อมแต่สามารถดัดแปลงได้ ร้อยละ 16.7 เห็นว่าไม่มีความพร้อม ส่วนการไปตรวจเชื้อโควิด-19 พบว่า มีร้อยละ 1.6 ตอบว่าในครัวเรือนมีสมาชิกไปตรวจ และพบว่าจำนวนครัวเรือนทั้งหมด มีผู้ตอบว่า มีสมาชิกติดโควิด-19 เพียง 2 ครัวเรือน

ด้านทัศนคติของตัวแทนครัวเรือนผู้ตอบแบบสอบถามความรู้สึกต่อกรณีในชุมชนมีผู้ติดเชื้อโควิดเข้ามาอยู่อาศัยหรือกักตัว พบว่า ส่วนใหญ่ ร้อยละ 51.0 แสดงความเห็นว่ามีความรู้สึกลำบากใจหรือไม่เต็มใจมากนักที่จะให้ผู้ติดเชื้อเข้ามาอยู่ในชุมชน (ร้อยละ 23.4 ไม่มีความเห็น/ไม่ตอบ)

ส่วนช่องทางการรับรู้ข่าวสารเรื่องโรคโควิด-19 และคำแนะนำการปฏิบัติตัวในช่วงโควิด-19 ที่น่าเชื่อถือที่สุดช่องทางการรับรู้ข่าวสารเรื่องโรคโควิด-19 และคำแนะนำการปฏิบัติตัวในช่วงโควิด-19 ที่น่าเชื่อถือที่สุดอันดับแรกคือ สื่อโทรทัศน์ (ร้อยละ 49.2) รองลงมาคือ สื่อบุคคล (เช่น ผู้นำชุมชน อสม. คนในครอบครัว เพื่อนบ้าน เป็นต้น) ร้อยละ -38.5 และสื่อโซเชียลมีเดีย (เช่น เฟซบุ๊ก ทวิตเตอร์ ไลน์ เป็นต้น) ร้อยละ 11.4

ตารางที่ 17 แสดงการเข้าถึงหน้ากากอนามัย/หน้ากากผ้า

การเข้าถึงหน้ากากอนามัย/หน้ากากผ้า	เพียงพอ	ไม่เพียงพอ	รวม
1.มีหน้ากากอนามัย/หน้ากากผ้าใส่สำหรับตนเองและสมาชิกเมื่อออกนอกบ้าน	98.2	1.8	100.0
2.มีเจล/แอลกอฮอล์ล้างสำหรับตนเองและสมาชิกเมื่อออกนอกบ้าน	90.0	9.1	100.0

ตารางที่ 18 แสดงความคิดเห็นต่อความพร้อมด้านที่อยู่อาศัยหรือบ้านที่จะให้สมาชิกครอบครัวกักตัวเอง แยกจากผู้อื่น

ที่อยู่อาศัยเหมาะสมกับการเป็นที่กักตัวเอง	เหนือ	ตะวันออกเฉียงเหนือ	กลาง	ตะวันออก	ใต้	รวม
มีความพร้อม	48.0	64.0	43.3	70.6	49.0	56.0
ไม่มีความพร้อมแต่สามารถดัดแปลงได้	33.1	26.9	37.5	12.5	25.2	27.3
ไม่มีพื้นที่ให้กักตัวเองที่บ้าน	19.0	9.1	19.2	16.9	25.9	16.7
รวม	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

ตารางที่ 19 ความรู้สึกต่อกรณีในชุมชนมีผู้ติดเชื้อโควิดเข้ามาอยู่อาศัยหรือกักตัว

ความรู้สึกต่อผู้ติดเชื้อที่จะเข้ามาอยู่ร่วมในชุมชน	เหนือ	ตะวันออกเฉียงเหนือ	กลาง	ตะวันออก	ใต้	รวม
มีความเต็มใจให้เข้ามาอยู่ในชุมชน	28.3	19.7	26.7	26.3	31.3	25.6
มีความรู้สึกลำบากใจหรือไม่เต็มใจมากนักที่จะให้ผู้ติดเชื้อเข้ามาอยู่ในชุมชน	60.6	56.2	30.0	51.9	38.8	51.0
ไม่มีความเห็น/ไม่ตอบ	11.2	24.1	43.3	21.9	29.9	23.4
รวม	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

ตารางที่ 20 แสดงช่องทางการรับรู้ข่าวสารเรื่องโรคโควิด-19 และคำแนะนำการปฏิบัติตัวในช่วงโควิด-19 ที่น่าเชื่อถือที่สุด

ประเภทสื่อ	เหนือ	ตะวันออกเฉียงเหนือ	กลาง	ตะวันออก	ใต้	รวม
สื่อบุคคล เช่น ผู้นำชุมชน อสม. คนในครอบครัว เพื่อนบ้าน	48.1	50.3	11.7	31.2	27.0	38.5
สื่อโทรทัศน์	40.3	37.2	60.0	63.1	66.2	49.2
สื่อโซเชียลมีเดีย เช่น เฟซบุ๊ก ทวิตเตอร์ ไลน์	11.2	11.7	25.0	5.1	6.8	11.4
สื่อวิทยุ	0.4	0.7	2.5	0.6	0.0	0.7

ประเภทสื่อ	เหนือ	ตะวันออกเฉียงเหนือ	กลาง	ตะวันออก	ใต้	รวม
สื่ออื่นๆ เช่น หนังสือพิมพ์	0.0	0.0	0.8	0.0	0.0	0.1
รวม	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

มิติด้านการเข้าถึงมาตรการช่วยเหลือเยียวยาจากรัฐ

โครงการเยียวยาของรัฐ “เราไม่ทิ้งกัน” มีครัวเรือนร้อยละ 42.0 ที่ตอบว่า ไม่ได้ลงทะเบียน โดยมีเหตุผลหลักๆ คือ เห็นว่าไม่มีสิทธิและจะลงทะเบียนเยียวยาเกษตรกร สำหรับผลการลงทะเบียน พบว่า ครัวเรือนที่มีสมาชิกลงทะเบียนอย่างน้อย 1 คนและได้รับเงิน รวมถึงกำลังรอรับเงิน มีประมาณร้อยละ 39.0 ส่วนที่ลงทะเบียนไม่สำเร็จ หรืออุทธรณ์ไม่สำเร็จ มีประมาณร้อยละ 19

ครัวเรือนที่มีสมาชิกลงทะเบียนสำเร็จในแต่ละครัวเรือนจะมีสมาชิกโดยเฉลี่ยได้รับเงิน 5,000 บาท ครัวเรือนละ 1 คน ประมาณร้อยละ 28 ครัวเรือนละ 2 คน ร้อยละ 8 และครัวเรือนที่มีสมาชิกได้รับเงินช่วยเหลือมากกว่า 3 คนขึ้นไป มีประมาณร้อยละ 2

ตารางที่ 21 แสดงสถานะการลงทะเบียนของสมาชิกในครัวเรือนโครงการเยียวยา “เราไม่ทิ้งกัน”

สถานะการลงทะเบียน	จำนวน	ร้อยละ
ไม่ได้ลงทะเบียน	421	42.0
ลงทะเบียนไม่สำเร็จ ไม่ได้รับเงิน	190	19.0
ลงทะเบียนสำเร็จและได้รับเงิน	391	39.0
รวม	1002	100.00

ส่วนโครงการเยียวยาเกษตรกร ครัวเรือนละ 15,000 บาท(เดือนละ 5,000 บาท) พบว่า ร้อยละ 32.3 ลงทะเบียนและได้รับเงินแล้ว ร้อยละ 54.7 ลงทะเบียนแล้วและกำลังอยู่ในกระบวนการพิจารณา โดยมีผู้ไม่ลงทะเบียน ร้อยละ 10.0

สำหรับเหตุผลของครัวเรือนที่ไม่ได้ลงทะเบียนเพื่อรับเงินเยียวยาเกษตรกร สามารถแบ่งเป็น 4 กลุ่มหลักได้แก่

- 1) กลุ่มที่ไม่ได้ลงทะเบียนเกษตรกรไว้ รวมถึงกลุ่มที่มีสิทธิอื่นอยู่แล้ว กล่าวคือ ประกอบอาชีพอื่นเป็นหลัก เช่น ข้าราชการ พนักงานที่มีสิทธิประกันสังคม เป็นต้น
- 2) กลุ่มที่ไม่เคยรับรู้เรื่องการลงทะเบียนเพื่อรับเงินเยียวยาเกษตรกรในช่วงโควิด หรือบางกลุ่มได้ข้อมูลมาแต่ไม่มีความรู้เรื่องวิธีการลงทะเบียน
- 3) กลุ่มที่ไม่ได้ถือครองกรรมสิทธิ์ที่ดินที่ทำการเพาะปลูก และคิดว่าตนเองไม่มีสิทธิ เช่น แรงงานรับจ้าง
- 4) กลุ่มที่คิดว่าไม่เดือดร้อน หรือคิดว่าเสียเวลาในการลงทะเบียน

สำหรับเหตุผลของครัวเรือนที่ลงทะเบียนแล้วแต่ยังอยู่ในระหว่างการพิจารณา สามารถแบ่งได้เป็น 3 กลุ่มหลัก ได้แก่ กลุ่มที่อยู่ในระหว่างรอตรวจสอบเอกสารเพื่อพิจารณาว่ามีสิทธิหรือไม่ กลุ่มที่อยู่ในระหว่างส่งเอกสารเพิ่มเติม และอุทธรณ์ และกลุ่มที่รอโอนเงินเข้าบัญชี

ตารางที่ 22 แสดงสถานะการลงทะเบียนรับเงินเยียวยาเกษตรกร

การลงทะเบียน รับเงินเยียวยาเกษตรกร	ชุมชนชาวนา	ชุมชนพืชเชิง พาณิชย์	ชุมชนชาวสวน ผัก,ผลไม้	รวม
ไม่ได้ลงทะเบียน	9.2	8.6	15.7	10.0
ลงทะเบียนและได้รับเงินแล้ว	34.5	34.4	21.7	32.3
ลงทะเบียนแล้ว แต่ยังไม่ได้รับเงิน อยู่ในกระบวนการพิจารณา	52.5	55.3	60.2	54.7
ลงทะเบียนแล้ว แต่ไม่ได้รับเงิน เพราะไม่มีสิทธิ (ไม่ได้ลงทะเบียน เกษตรกร เช่น กรณีแรงงานรับจ้าง ภาคเกษตร ฯลฯ)	3.5	1.4	2.4	2.7
อื่นๆ	0.2	0.3	0.0	0.2
รวม	100.0 (545)	100.0 (291)	100.0 (166)	100.0 (1,002)

* หมายเหตุ: กลุ่มอื่นๆ ไม่ได้ระบุเหตุผลไว้

โครงการสินเชื่อฉุกเฉินแบบไม่ต้องมีหลักประกันในวงเงินกู้ไม่เกิน 10,000 บาท ดอกเบี้ยต่ำ ของ ธกส. และธนาคารออมสิน พบว่า ตัวแทนครัวเรือนเกษตรกรส่วนใหญ่ ร้อยละ 64.2 รู้ว่ามีโครงการดังกล่าวนี้แต่ไม่ยื่นกู้เงิน ร้อยละ 28.3 ตอบว่าไม่รู้/ไม่ทราบ มีผู้ที่กู้และได้รับเงินกู้แล้ว ร้อยละ 1.7 และ ร้อยละ 0.6 ยื่นกู้แต่ได้รับแจ้งแล้วว่าไม่ผ่าน สำหรับเหตุผล พบว่า กลุ่มที่รู้เรื่องเกี่ยวกับโครงการแต่ไม่ขอกู้เงินเพราะไม่อยากเป็นหนี้ และไม่เดือดร้อนมาก ส่วนที่กู้แล้วไม่ได้เพราะคุณสมบัติไม่ครบ

ส่วนการเข้าร่วมโครงการพักชำระหนี้จากธนาคารหรือสถาบันการเงินในช่วงวิกฤติโควิด-19 พบว่า มีผู้ตอบว่ารู้แต่เข้าร่วมโครงการ ร้อยละ 34.7 รู้และเข้าร่วมโครงการ ร้อยละ 31.5 และ ร้อยละ 28.3 ตอบว่าไม่รู้/ไม่ทราบ

ตารางที่ 23 แสดงสถานะการเข้าร่วมโครงการสินเชื่อฉุกเฉินแบบไม่ต้องมีหลักประกัน

การเข้าร่วมโครงการสินเชื่อฉุกเฉิน แบบไม่ต้องมีหลักประกัน	ชุมชนชาวนา	ชุมชนพืชเชิง พาณิชย์	ชุมชนชาวสวน ผัก,ผลไม้	รวม
ไม่รู้/ไม่ทราบ	31.4	18.2	36.1	28.3
รู้แต่ไม่ได้กู้	63.3	69.4	57.8	64.2

การเข้าร่วมโครงการสินเชื่อฉุกเฉินแบบไม่ต้องมีหลักประกัน	ชุมชนชาวนา	ชุมชนพืชเชิงพาณิชย์	ชุมชนชาวสวนผัก,ผลไม้	รวม
กู้ อยู่ในกระบวนการยื่นขอกู้	3.9	9.3	2.4	5.2
กู้และได้เงินมาใช้แล้ว	1.1	2.1	3.0	1.7
กู้แต่ไม่ได้	0.4	1.0	0.6	0.6
รวม	100.0	100.0	100.0	100.0

ตารางที่ 24 แสดงสถานะการเข้าร่วมโครงการพักชำระหนี้จากธนาคารหรือสถาบันการเงินในช่วงวิกฤติโควิด-19

การเข้าร่วมโครงการพักชำระหนี้จากธนาคารหรือสถาบันการเงิน	ชุมชนชาวนา	ชุมชนพืชเชิงพาณิชย์	ชุมชนชาวสวนผัก,ผลไม้	รวม
ไม่รู้/ไม่ทราบ	33.8	22.3	33.7	30.4
รู้แต่ไม่ได้เข้าโครงการ (ทั้งกลุ่มที่เป็นหนี้ และไม่ได้เป็นหนี้)	33.9	35.4	36.1	34.7
รู้และได้เข้าโครงการ	30.3	37.5	25.3	31.5
อื่นๆ เช่น กำลังคิดที่จะเข้าร่วมโครงการพักชำระหนี้ คิดว่าตัวเองไม่มีสิทธิเพราะเพิ่งกู้ ธนาคารไม่ให้ข้อมูล	2.2	4.8	4.8	3.3
รวม	100.0	100.0	100.0	100.0

มิติด้านการปรับตัวของครัวเรือนเกษตรกรช่วงวิกฤติโควิด-19

ในมิติด้านการปรับตัวของครัวเรือนเกษตรกรมรายย่อยช่วงวิกฤติโควิด-19 ครัวเรือน พบว่า กิจกรรมที่ผู้ตอบแบบสอบถามซึ่งเป็นสมาชิกของครัวเรือนได้สะท้อนผ่านคำตอบให้เห็นการปรับตัว อันดับมากที่สุดคือ การลดรายจ่ายโดยการปลูกผัก/เลี้ยงสัตว์กินเอง (ร้อยละ 48.5) อันดับรองลงมา คือ การลดรายจ่ายโดยหาอาหารจากแหล่งธรรมชาติเพิ่มมากขึ้นกว่าช่วงปกติ(ร้อยละ 25.5) และอันดับสาม การหารายได้จากอาชีพอื่นๆ เสริม (ร้อยละ 17.3) มีข้อน่าสังเกตว่า รวร้อยละ 11.5 การจำหน่ายจ่านองทรัพย์สินและขายทรัพย์สิน

นอกจากนี้ ยังพบว่า มีการปรับตัวที่อาศัยมิติด้านความสัมพันธ์ทางสังคม เครือข่ายทางสังคมในการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ดังที่พบว่า ร้อยละ 41.4 มีการบริจาค หรือแบ่งปันเงิน ผลผลิต อาหาร ฯลฯ ให้ญาติพี่น้องเพื่อนบ้านในชุมชน ร้อยละ 35.9 มีการเข้าร่วมกิจกรรมเฝ้าระวังในชุมชนหรือในท้องที่ใกล้เคียง และร้อยละ 15.7 ตอบว่า ครัวเรือนหรือสมาชิกในครัวเรือน ได้ร่วมการบริจาคหรือแบ่งปันเงิน ผลผลิต อาหาร ฯลฯ ให้ผู้อื่นนอกชุมชน

ตารางที่ 25 แสดงการปรับตัวของครัวเรือนเกษตรกรมรายย่อยช่วงวิกฤติโควิด-19

กิจกรรมของครัวเรือน	ไม่มี	มี	รวม
1. การเพิ่มช่องทางการขายผลผลิต การแปรรูปในลักษณะขายในตลาดออนไลน์ หรือการใช้ช่องทางสื่อสาร	96.2	3.8	100.00
2. การปรับการผลิตหรือวางแผนการผลิตโดยการปลูกพืช/เลี้ยงสัตว์ให้หลากหลายมากยิ่งขึ้น	85.0	15.0	100.00
3. การเพิ่มพื้นที่การผลิตทางการเกษตร	96.0	4.4	100.00
4. การลดรายจ่ายโดยการปลูกผัก/เลี้ยงสัตว์กินเอง	51.8	48.2	100.00
5. การลดรายจ่ายโดยหาอาหารจากแหล่งธรรมชาติเพิ่มมากขึ้นกว่าช่วงปกติ	74.5	25.5	100.00
6. การกั๊ยมเพิ่มขึ้นกว่าปกติ	92.00	8.00	100.00
7. การจำหน่ายนองทรัพย์สิน	91.2	8.8	100.00
8. การขายทรัพย์สิน	97.3	2.7	100.00
9. การหารายได้จากอาชีพอื่นๆ เสริม	82.7	17.3	100.00
10. การรับความช่วยเหลือจากเครือข่ายทางสังคม (เช่น เพื่อน ญาติพี่น้อง เพื่อนบ้าน วัด โรงเรียน เครือข่ายศิษย์เก่า ฯลฯ)	87.7	12.3	100.00

ตารางที่ 29 แสดงบทบาทของครัวเรือนในการช่วยเหลือคนอื่น

บทบาทในการช่วยเหลือ	ร้อยละ
1. การบริจาค หรือแบ่งปันเงิน ผลผลิต อาหาร ฯลฯ ให้ญาติพี่น้อง เพื่อนบ้านในชุมชน	41.4
2. การบริจาค หรือแบ่งปันเงิน ผลผลิต อาหาร ฯลฯ ให้ผู้อื่นนอกชุมชน	15.7
3. การเข้าร่วมกิจกรรมเฝ้าระวังในชุมชนหรือในท้องถิ่นใกล้เคียง	35.9

บทสรุปและข้อสังเกตบางประการ

ครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยมีการผลิตและแหล่งรายได้ที่หลากหลาย กล่าวคือ รายได้ที่มาจากการแปรรูปค้าขาย และแรงงานนอกภาคการเกษตร ผลกระทบที่เกิดจากโควิด-19 แม้จะมีในทุกมิติของชีวิตแต่ก็ได้รับผลกระทบน้อยกว่า ผลกระทบของโควิด-19 ต่อคนจนเมือง (อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์และคณะ. รายงานการสำรวจผลกระทบจากโควิด-19 ต่อชีวิตคนจนเมือง, 2563) และได้รับผลกระทบน้อยกว่าผู้คนที่ใช้ชีวิตทางเศรษฐกิจในภาคบริการหรือภาคท่องเที่ยว

การผลิตพืชหลักหรือพืชพาณิชย์และไม่ผลที่ได้รับผลกระทบ แต่ผลกระทบก็เกิดขึ้นกับพืชผักและผลไม้บางชนิดที่รุนแรงเท่านั้น กล่าวคือ ไม่ได้เกิดผลกระทบจนกระทั่งไม่มีรายได้จากการผลิต ส่วนรายได้จากการค้าขายและการแปรรูป แม้ได้รับผลกระทบทำให้รายได้ไม่เท่าเดิมแต่ก็พอสามารถปรับตัวในการประกอบอาชีพระดับชุมชน เช่น ตลาดชุมชน การเปิดร้านค้าหน้าบ้าน ฯลฯ

ผลกระทบต่อรายได้จากแรงงานนอกภาคเกษตร มีครัวเรือนที่มีสมาชิกตกงาน ร้อยละ 20.5 และมีครัวเรือนที่สมาชิกมีรายได้นอกภาคเกษตรลดลง ร้อยละ 24.1 ของจำนวนครัวเรือนที่มีสมาชิกหารายได้นอกภาคเกษตร และพบว่า มีแรงงานนอกภาคเกษตรกรรมกลับบ้านจำนวนมาก (ร้อยละ 4.1) ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่ารายได้ในมิติดังกล่าวนี้ไม่ได้หดหายไปอย่างสิ้นเชิง สมาชิกครัวเรือนเหล่านี้ยังมีรายได้พอประมาณและเห็นโอกาสที่จะหารายได้จากแหล่งดังกล่าวนี้

ภาพดังกล่าวจึงสะท้อนให้เห็นว่า ครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยมีความยืดหยุ่นสูง (resilience) มีความหลากหลาย มีการผลิตและแหล่งรายได้ที่หลากหลายเพื่อประคองชีวิตทางเศรษฐกิจในยามวิกฤติ

ในขณะเดียวกัน ผลกระทบด้านอาหารการกินอยู่ ครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยไม่ค่อยได้รับผลกระทบจากโควิด-19 ในมิติด้านอาหารการกินมากนัก เนื่องจากยังพออาศัยแหล่งอาหารจากแปลงการผลิตของครัวเรือน แหล่งอาหารจากฐานทรัพยากร และการพึ่งพาอาศัยกันในมิติวัฒนธรรมการแลกเปลี่ยนอาหารในชุมชน และยังสามารถซื้ออาหารได้จากแหล่งตลาดชุมชนที่หลากหลาย ทั้งตลาดเขียว หรือรถเร่/รถพุ่มพวง ตลาดหน้าบ้านซึ่งกลายเป็นทั้งแหล่งรับประกันความมั่นคงทางอาหารให้กับชุมชนและเป็นกลไกหล่อเลี้ยงเศรษฐกิจชุมชน การอาศัยมิติด้านความสัมพันธ์ทางสังคม เครือข่ายทางสังคมในการช่วยเหลือเกื้อกูลกันด้วยการแลกเปลี่ยนผลผลิต อาหารการกิน การบริจาค ฯลฯ เหล่านี้จึงสะท้อนให้เห็นระบบเศรษฐกิจฐานรากและต้นทุนด้านเครือข่ายความสัมพันธ์ในชุมชนที่เกื้อหนุนให้ครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยสามารถปรับตัว และคอยช่วยประคับประคองให้ชีวิตพออยู่รอดในสภาวะวิกฤติที่เกิดขึ้นอย่างรุนแรงเช่นนี้

มิติด้านการเยียวยาและช่วยเหลือจากรัฐในโครงการ”เราไม่ทิ้งกัน” พบว่า สมาชิกครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยที่หารายได้นอกภาคเกษตรกรรมยังตกหล่นหรือเข้าไม่ถึงการเยียวยาจำนวนมากแม้จะมีการขยายทั้งวงเงินงบประมาณและการปรับกระบวนการพิจารณาตรวจสอบสิทธิ์ แต่สิ่งสำคัญที่เกิดขึ้นก็คือ ความไม่เข้าใจต่อภาพชีวิตของครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยที่มีชีวิตทางเศรษฐกิจที่หลากหลายมิติ การมุ่งเยียวยาครัวเรือนเกษตรกรที่มองเห็นอาชีพทางการเกษตรมิติเดียว เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้ผู้คนที่ซึ่งเป็นสมาชิกครัวเรือนดังกล่าวนี้ตกหล่นไม่ได้รับเงินเยียวยาเพราะโดนไล่ให้มารับเงินเยียวยาในฐานะเกษตรกร แต่การเยียวยาครัวเรือนเกษตรกรที่ให้หนึ่งครัวเรือนหนึ่งสิทธิ์ก็ทำให้สมาชิกในครัวเรือนคนอื่นๆ ที่มีแหล่งรายได้นอกภาคเกษตรกรรมไม่ได้รับเงินเยียวยา

จากผลการสำรวจและข้อค้นพบดังกล่าวมานี้จึงนำมาสู่ข้อเสนอบางประการดังนี้

ประการแรก ทิศทางของการฟื้นฟูชีวิตภาคเกษตรกรรมชุมชนเกษตรกรรายย่อยรัฐต้องมองเห็นถึงศักยภาพของระบบเศรษฐกิจฐานรากและต้นทุนในชุมชนที่เกื้อหนุนให้ครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยสามารถปรับตัวในสภาวะวิกฤติที่เกิดขึ้นดังข้อค้นพบจากการสำรวจนี้ งบประมาณฟื้นฟูของรัฐจำนวน 4 แสนล้านบาทที่กำลังดำเนินการต้องมุ่งหนุนเสริมศักยภาพดังกล่าว

ประการที่สอง ด้านกระบวนการฟื้นฟูชีวิตเศรษฐกิจฐานรากภายใต้งบประมาณ 4 แสนล้านบาท จำเป็นต้องมีสร้างการมีส่วนร่วมอย่างกว้างขวางเพื่อให้บทเรียน ประสบการณ์จากชีวิตของผู้คนที่ดิ้นรนปรับตัวของครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยซึ่งเป็นผู้คนจากฐานรากได้เป็นตัวแสดงสำคัญในการฟื้นฟูชีวิตของตนเอง รัฐไม่ควรดำเนินกระบวนการแบบลুকั๊กลุกลอนโดยผ่านกลไกหน่วยงานราชการต่างๆ

ประการที่สาม มาตรการเยียวยาครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยจำเป็นต้องมีความเข้าใจภาพชีวิตและวิถีการทำมาหากินของสมาชิกครัวเรือนเกษตรกรที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก เงินเยียวยาต้องครอบคลุมชีวิตสมาชิกครัวเรือนที่เป็นแรงงานนอกภาคเกษตรกรรม ส่วนการเยียวยาเกษตรกรที่มีการลงทะเบียนเกษตรกรต้องคำนึงถึงแรงงานรับจ้างและผู้ไร้ที่ดินที่ไม่มีแปลงการผลิตและไม่สามารถลงทะเบียนเกษตรกรได้

ประการที่สี่ เมื่อภาพชีวิตทางเศรษฐกิจของสมาชิกครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยมีฐานรายได้สำคัญอีกด้านหนึ่งมาจากแรงงานนอกภาคเกษตรกรรมซึ่งส่วนใหญ่เป็นแรงงานนอกระบบ ดังนั้น จึงมีความจำเป็นที่จะต้องสร้างและจัดระบบสวัสดิการให้ครอบคลุมชีวิตแรงงานเหล่านี้

.....